

Inge Antalová

Fotografie na s. 44 - 49
sme prevzali z archívu
Nadácie Milana Šimečku

Na úvod by som rada uviedla niečo o svojej osobnej skúsenosti s projektom, z ktorého vzišla kniha Petra Salnera *Prežili holokaust*. Kedy som sa dostala k tejto téme, viem celkom presne. V roku 1989 som začala študovať a zároveň pracovať na sekretariáte hnutia Verejnosť proti násiliu. Okrem iného som sa denne prehrýzala poštou najvyšších predstaviteľov hnutia. Nechávala som si to vždy na hlbokú noc, keď už boli kancelárie prázdne, pretože mi často padali slzy najskôr asi od rozhorčenia, neskôr zo zúfalstva a bezmocnosti nad choromyseľnosťou ľudskej duše, nenávisťou a nápaditosťou jej prejavov. Vtedy som sa rozhodla vziať do ruky literatúru týkajúcu sa antisemitizmu, rasizmu, xenofóbie a podobných výdobytkov novodobej civilizácie a začať sa v nej vráť.

Keď Martin Bútora prišiel z Ameriky s nápadom začať projekt *Osudy tých, ktorí prežili holokaust*, prirodzene sa zaradil pod už existujúci program *Oral history* t. j. pod môj patronát. Stala som sa programovým manažérom a napriek tomu, že som absolvovala metodický tréning, načítala si všetko to, čo ostatní členovia výskumnej skupiny, nemala som odvahu ani na také intímne zblíženie sa s témou šoa, ani na spoluprácu s takými odborníkmi, akým je Peter Salner. Postupne som však obavy vďaka nemu a vďaka Martinovi Bútorovi prekonala a rozhodla som sa otestovať svoje schopnosti. Hľadám tvár panej, s ktorou som robila prvý rozhovor. Samozrejme pred ňou som sa snažila tváriť ako ostrieľaný fachmann, čo sa mi určite nie veľmi darilo. Odvtedy som všetky rozhovory robila spolu s Petrom, ktorému som nesmierne vďačná za to, že ma prijal ako svoju kolegyňu, že som odvieďa tú prácu, ktorú som odvieďa a dúfam, že v nej budeme spolu pokračovať. Moderátorská dvojica, ktorú som tvorila ja či iná kolegyňa, mladšia nežidovka a Peter sa myslím osvedčila. Často sa totiž stávalo, že ste hovorili o tom, čo Petrovi vysvetľovať netreba, a našťastie som tam sedela ja, ktorej to bolo treba vysvetľovať a o to sú svedectvá bohatšie. Týkalo sa to nielen židovstva, ale najmä prirodzenej ľudskej skúsenosti zrelého človeka, členstva v Komunistickej strane, roku 1968, nežnej revolúcie, možnosti emigrácie a podobne.

Napriek tomu, že som mala možnosť „vidieť holokaust“ z unikátnej perspektívy výskumníka, ktorý spolupracoval na zhromažďovaní jedinečného materiálu, mám nesmierne problémy s jeho spracovaním. Je pri takejto práci výhodou či nevýhodou, že mi chýba priama skúsenosť s týmto obdobím, že i moji rodičia sa narodili po vojne? Je dostatočným kapitálom to, že môj priamy vzťah k holokaustu spočíva v úzkosti z toho, že patríam k tvorom, ktorí dopustili takúto hrôzu? Mnohokrát ma pri prvej návšteve vítate s nedôverčivým povzdychom „Taká mladá a toto robíte, toto vás zaujíma!“ Z akéhosi dôvodu, možno nedopatrením, mám pocit, že patríam do toho istého „kultúrneho klubu“, ako nazval spoločenstvo ľudí, ktorých sa akokoľvek dotýka skúsenosť holokaustu, jeden z našich spolupracovníkov, keď sa snažil vysvetliť, čo preňho znamená židovstvo, keďže nie je zaraditeľný ani religiózne, ani etnicky, ani spôsobom života. Tvrdí, že vždy mal pocit príslušnosti k tomuto kultúrnemu spoločenstvu a nikdy dôvod brániť sa tomu.

Začiatok práce na projekte *Osudy tých, ktorí prežili holokaust*, bol pre mňa posunom od dovtedy jediného zdroja informácií a to románovej literatúry či literatúry faktu k individuálnym skutočným príbehom, od akejsi autorskej prehľadnosti jednot-

livých životných osudov a situácií k úzkosti z neprehľadnej a neuveriteľnej spleti náhod, osudových rozhodnutí, vďaka ktorým sú ľudia, čo prežili tu a môžeme s nimi hovoriť.

Stretávame sa so svedectvami uloženými po dlhé roky hlboko v pamäti. So svedectvami filtrovanými - či už podvedome alebo vedome, so spomienkami, ktoré boli päť desaťročí skryté a až teraz sa ich majitelia rozhodli spolu s nami, namáhavo, z mojej strany niekedy možno neobratne, vyťahovať pomaličky na povrch.

Neviem posúdiť, ktoré rozhovory na mňa zapôsobili viac či menej, viem len povedať, že som sa intuitívne sústredila na hľadanie miery ozajstnosti v rozprávaní. Ozajstnosti prežívania cez pocity, subjektívne pravdivé vykreslenie vlastného osudu, ochoty a schopnosti podeliť sa aj o tie najbolestnejšie, najintímnejšie zážitky. Ozajstnosť a intimita tých chvíľ ma fascinovala v kontexte môjho reálneho sveta, v ktorom sú také chvíle vzácne.

Časť svedkov bola schopná reprodukovat' túto skúsenosť ihneď po oslobodení, časť z nich nebola schopná hovoriť o svojich zážitkoch po celý život. Niektorí z pocitu, že to, čo sa stalo nemožno, resp. nie sú schopní verbalizovať, niektorí z presvedčenia, že to predsa nemôže nikoho zaujímať, ďalší preto, lebo sa rozhodli zabudnúť a začať nový život bez hrôz, ktoré boli určite len náhodnou zlou nočnou morou, iní preto, že sa ešte ani teraz nez bavili pocitu viny za to, že prežili práve oni a ostatní nie.

Niektorí v našom projekte, boli to skôr výnimky, sú zvyknutí hovoriť o týchto svojich zážitkoch zavše nielen v rodine a často majú pripravený, výnimočne už publikovaný text o svojich osudoch. Títo „profesionálni svedkovia“ majú v hlave všetko usporiadané podľa vlastnej osnovy a striktné sa ju pokúšajú dodržiavať. Záleží na nás, či sa nám podarí uvoľniť atmosféru natoľko, aby svedok nebol strnulý, aby sa nesnažil kontrolovať každé vypovedané slovo. Zaujímaví sú tiež svedkovia, ktorých k tomu, aby hovorili, primáli priatelia, deti či partner. Prvé tzv. „okukávacie“ stretnutie, Američania tomu hovoria „oteplovacie“, je vtedy náročnejšie. Svedok sa snaží silou mocou okamžite si z nás urobiť priateľov a my nechceme atmosféru narušiť, čo v konečnom dôsledku občas vyznie rozpačito. Nemenej zaujímaví sú tí svedkovia, ktorí neodmietli žiadost' o rozhovor úplne, ale rozhovor odložili, často vo viere, že im dáme pokoj, niekedy preto, že nechceli povedať nie, ale zároveň mali príliš veľký strach pred otvorením sa. Nadväzujeme s nimi dlhodobejšie vzťahy, priebežne si telefonujeme a čakáme na konečné rozhodnutie. Občas sme úspešní.

Pri každom *oral history* rozhovore sú úlohy oboch strán dané. Našou je informácie získať, nášho partnera informácie poskytnúť. Rozhovor môže prebiehať hladko. V dobrom interview je takmer synchronia medzi účastníkmi rozhovoru a vyzerá to akoby bolo možné predpokladať každý ďalší krok či otázku. Inokedy môže byť rozhovor bolestný, podobný neprijemnej návšteve u zubára. Samozrejme, že sa usilujeme vyhnúť týmto situáciám, avšak dochádza k nim napriek úsiliu oboch strán, napriek komunikačným schopnostiam a skúsenostiam. Môže sa tiež stať, že rozhovor je pre obe strany príjemný, ale ani zďaleka sa nepodarilo získať očakávané informácie. Kladieme otázky, náš partner odpovedá, avšak po skončení rozhovoru si uvedomíme, že sa nám nepodarilo „vytiahnuť“ informácie, ktoré druhá strana bola ochotná a schopná poskytnúť. Získame len čiastočný obraz a chýbajú informácie, ktoré by nám umožnili osobe či problému lepšie porozumieť.

Metóda *oral history* je citlivejšia a nebezpečnejšia ako formy klasického historio-graphického výskumu. V interview očakávame od toho, koho si na rozhovor pozveme,

že bude hovoriť o svojich pocitoch, postojoch, konaní, ktoré sa spájajú s obdobím spreď mnohých rokov. Všetci veľmi dobre vieme, že pamäť je nedokonalá a napriek tomu na to často zabúdame. Zvlášť ak osoba, ktorej príbeh nás zaujíma, hovorí živo a detailne. (Často si nepamätáme resp. nie sme schopní popísať denno-denne sa opakujúce javy, či denno-denne vídané objekty jednoducho preto, že boli prirodzenou súčasťou nášho života a nikdy nebol dôvod sa nad nimi zamyslieť či poriadne si ich prezrieť. Na druhej strane si často z nepochopiteľných dôvodov pamätáme situácie, ktorými sme „preplávali“ bez pozastavenia, ľudí, ktorí sa v zlomku sekundy objavili a za sa hneď zmizli v dave.)

Je prirodzené, že po päťdesiatich rokoch sú všetky spomienky a myslím, že špeciálne tieto, potlačené čo najďalej a najhlbšie a často napriek úpornej snahe nie je možné si niektoré momenty vybaviť. Na druhej strane sa však často práve pri takomto oprašťovaní tomu, s kým hovoríme, vynárajú momenty, situácie, pocity, na ktoré už dávno zabudol. Až pri takomto komplexnom rozprávaní sa dostane do stavu, keď pred sebou vidí to, čo rozpráva a pokúša sa to popisovať. Je tiež prirodzené, že každý je po toľkých rokoch ovplyvnený literatúrou, filmami, hudbou, obrazmi, fotografiami z toho obdobia. Niekedy je sám prekvapený, ako ťažko sa mu oddeľujú vlastné zážitky od načítaného či videného. Je len prirodzené, že spomienky sú tvárne a poddajné - interpretované znova a znova so snahou pochopiť čo sa prečo stalo, čo ma viedlo k tomu, aby som sa zachoval tak či onak... Môže zmeniť argumentáciu, hodnotenia zážitkov, ale zážitky ako také a skúsenosti ako také nemení. Tie treba odhaliť a rekonštruovať. Svedkovia počas rozhovoru často vedú vlastne akýsi vnútorný konfrontačný dialóg s tou časťou svojho ja, ktorá sa vždy snažila maximálne množstvo spomienok vytesniť.

Verejnost sa mohla a môže prehrýzať príbehmi svedkov a takouto literatúrou už od obdobia hneď po vojne. Denníkmi, novelami, dokumentárnymi správami, poéziou, knihami v mnohých jazykoch. Všetky rozprávajú podobný bolestný príbeh. Všetky, tak ako i naše rozhovory, vznikli z potreby svedčiť, z potreby vykričať svetu pravdu napriek tomu, že sami svedkovia často neverili tomu, že na ich dušiach a telách sa skutočne páchalo to, čoho následkov sa mnohí z nich nikdy nezbavili. Pri konfrontácii s absurditou, so zlom, ľudia inštinktívne cítia túžbu volať, varovať, upozorniť ostatných. Varovať cez svoju skúsenosť, uvedomujúc si zločinnosť mlčania. Oni prežili, ostatní nie, ale boli tam všetci spolu. Tí, čo zostali, hovoria i za ostatných a my máme možnosť počúvať.

Mnohí z tých, ktorí prežili, dostali možnosť vypovedať svoj príbeh práve vďaka projektu univerzity v Yale. U nás na Slovensku, žiaľ, až po päťdesiatich rokoch.

Každý príbeh je jedinečný a nesmierne cenný, tak ako je jedinečná každá individuálna ľudská skúsenosť. Fascinujúca je práve vznikajúca mozaika jednotlivých príbehov, vznikajúca síce z nespoľahlivého, ale jediného možného zdroja, akým je ľudská pamäť. V istom zmysle je každý z nás svedkom histórie. Veľkej i malej. Neustále reflektujeme to, čo sa okolo nás či v nás deje, čo cítime, čo sme zažili, videli, počuli. Každý z nás dopĺňa mozaiku vlastným príbehom.

František Mikloško

Na jeseň roku 1990 sme sa spolu s prezidentom Václavom Havlom zúčastnili odhalenia pamätnej tabule obetiam holokaustu na synagóge v Dolnom Kubíne. Na tribúne stál aj Martin Bútora. Vo svojom príhovore som sa zamýšľal nad kubínskou synagógou, nad životom, ktorý tam stáročia plynul, životom modlitby, ktorý tam bol každý deň a ktorý ožíval zvlášť v piatok večer, keď zasvietila prvá hviezda a nábožní židia slávili šabat. Tento svet zbožnosti, modlitby a tradície, ktorá trvá neprerušene už niekoľko tisícročí a ktorej nositeľom bola aj synagóga v Dolnom Kubíne, sa jedného dňa zastavil.

Keby niekto v týchto dňoch, keď boli z Kubína vyvezení židia, vstúpil do kubínskej synagógy, pocítil by, že v tomto dome modlitby nastalo jedno veľké ticho a jedinými svedkami toho, čo sa stalo, zostali svätostánok, nábožné predmety a lavice. Niečo podobné sa udialo na celom Slovensku. V krajine, kde židia od nepamäti žili a vytvárali svet, ktorý tvoril a dopĺňal kolorit života na Slovensku, nastalo odrazu jedno veľké ticho a iba tragické spomienky zostali svedkom tejto veľkej kultúry.

Toto boli úvahy novopečeného predsedu SNR, ale všetci cítime, že sa to všetko pohybuje až v príliš akademickej rovine. Každá takáto úvaha, resp. každá historická či náboženská úvaha na túto tému je nedostatočná v tom, že pri nutnom zovšeobecnení sa stráca to podstatné: čo prežíval každý jeden človek, ktorého sa protizidovské opatrenia na Slovensku dotýkali. Čo prežíval stavec, ktorého nútili pochodovať dlhé kilometre, čo prežívalo štrnásťročné dievča, plné snov, životných plánov, keď ju vyložili v Osvienčime, čo prežívali deti pri pohľade na rodičov, od ktorých ich násilím oddelili.

Ale toto je práve to, čo prináša kniha Petra Salnera a jeho spolupracovníkov Prežili holokaust. Peter Salner vystupuje v tejto knihe ako rozprávač, ktorý nás sprevádza osudmi židovských občanov na Slovensku od histórie až po súčasnosť, ale s upriamením sa na rozhodujúce obdobie v rokoch 1938-45. Ľudia, ktorí v Salnerovej knihe podávajú svedectvo, hovoria o historických udalostiach, v ich rozprávaní môžeme tušiť pozadie týchto udalostí. 110 svedkov a ich svedectvá nám vytvárajú mozaiku, na ktorej možno rozpoznať jednotlivé zastavenia počas týchto rokov: toleranciu, ktorá vládla v slovenskej spoločnosti a ktorá sa odrazu ako šibnutím prútika začala meniť na netolerantnosť a agresivitu. Potom psychický nátlak na židov, postupné vyradenie zo života, zberné tábory, deportácie, pracovné tábory, povstanie, zúfalé úteky, bezdomovstvo, pomoc slovenských spoluobčanov, znovu deportácie, koncentračné tábory, hlad, plynové komory, návrat domov, ďalšie sklamanie po návrate domov. Rozprávanie svedkov v Salnerovej knihe hovorí o bezhraničnom ponižovaní, utrpení, o živote štvancov bez domova, bez prostriedkov, bez možnosti niekam ujsť alebo sa vysťahovať. Svedectvo týchto ľudí, ktorí prežili holokaust, nepriamo, akoby v druhom pláne hovorí tiež o tých, ktorí v Osvienčime boli postavení po ľavej strane dozoru a ktorí svedectvo už vydať nemôžu. Osobné rozprávanie svedkov hovorí o inferne, o tajomstve zla. A toto je ďalší rozmer, ktorý odkrýva táto kniha. Tým, že svedkovia hovoria o udalostiach, ktoré ešte po desaťročiach zostali v nich živé, dotýkajú sa aj toho, čomu sa hovorí tajomstvo zla a zodpovednosti.

Ako sa to všetko v slovenskej spoločnosti začínalo? Už som spomenul, že mnoho svedkov si ako na prvé spomína na život vo vzájomnej tolerancii. Toto sa začalo od-

razu meníť. Ako jeden medzník sa spomína krištáľová noc v Nemecku, iný spomína ako jeden z podnetov premietanie filmu *Golem*. Ďalší spomínajú ako niektorí učitelia v školách zmenili svoje správanie voči židovským žiakom. Iní spomínajú študentské výpady na židovňu v Bratislave, ale mnohí hovoria aj o tom, že prejavy antisemitizmu zažili aj predtým. Potom to boli prejavy politikov. Spomínaný je výrok Ferdinanda Ďurčanského z balkóna mestského domu v Topoľčanoch: „Pozrite, toto všetko sú židovské obchody, tu všade bývajú židia, toto všetko bude vaše.“

Po vyše päťdesiatich rokoch zostal v pamäti výrok Šaña Macha tentoraz z iného balkóna, v Bratislave na Župnom námestí, keď povedal, že židom primrzne úsmev na tvári. Potom prišlo nariadenie vlády o právnom postavení židov z 10. 9. 1941. Toto nariadenie podpísali všetci členovia slovenskej vlády, ich mená sú na jeho konci. Nasledoval ústavný zákon zo dňa 15. mája 1942 o vysťahovaní židov, za ktorý hlasovala ústavná väčšina poslancov v slovenskom sneme a podpísali ho prezident Jozef Tiso, predseda snemu Martin Sokol a celá vláda. A potom sa už spustila celá mašinéria zla. Keď sa celý tento vlak hrôzy rútil svojimi vnútornými zákonitostami, stretáme sa na mnohých miestach v rozprávani svedkov s príhodami, ako nemecký príslušník SS zachránil dvom židovským dievčatám život, ako mnohí gardisti zachránili židom život, ako dokonca v Osvienčime jeden nemecký príslušník SS pomohol jednému židovskému občanovi prežiť. To isté by sa dalo nájsť v prípade asi každého člena slovenskej vlády a iste aj poslancu slovenského snemu. Tieto jednotlivé gestá zachránili jednotlivým ľuďom život a nemožno ich umenšovať. Ale mašinéria zla už pustošila, nebolo ju možné zastaviť a pustošila až do trpkého a hrozného konca.

A na záver asi ten najťažší problém, posledný rozmer tejto knihy, do ktorého ja osobne neviem ani nemôžem vstúpiť. Dotkla sa ho na 21. strane 77-ročná svedkyňa M.N. a ja ho len odčitujem: „Viete, teraz sa vynieslo, že odpustiť, ale nezabudnúť. Neviem, chcem byť úprimná. Neviem, či som odpustila, neviem. Možno moje deti, ja úplne odpustiť neviem a zabudnúť tobôž nie. No a myslím, že treba o tom hovoriť, bohužiaľ veľmi neskoro sa o tom hovorí. Bolo akési tabu, nesmeli sa o tom hovoriť. A ľudia si zvykli na to, že ani nechceli o tom hovoriť, no a preto je dobre, kým my žijeme, aby sa o tom hovorilo a aby tie deti a naši vnuci a tí vedeli, že to nebol výmysel, že jak sa hovorí, že jak sa vyčísluje, že technická úroveň krematórií nebola taká veľká, že by mohlo toľko ľudí zabiť, áno, aj to sa dneska stáva, hovorí sa, že sú to výmysly, tak za to musia, ešte musí naša generácia o tom hovoriť.“

Katarína Hradská

S témou holokaustu a osudmi tých, ktorí ho prežili, sa na Slovensku nestretávame príliš často. V slovenskej knižnej proveniencii absentujú monografie, ktoré by objektívne zachytili a zdokumentovali jedno z najzložitejších a najkontroverznejších období vývoja slovenskej spoločnosti. Roky existencie Slovenského štátu a v rámci nich aj pôsobenie židov v slovenskej spoločnosti ako ich nedeliteľnej súčasti, až po ich fyzickú likvidáciu, sa síce v poslednom čase stali námetom na spracovanie, avšak do takej podoby, ktorá je z historického hľadiska absolútne neprijateľná.

Po vyše päťdesiatich rokoch od holokaustu sa dôkazovým materiálom stali nahrávky svedectiev obetí, resp. tých, ktorí ho prežili, a ktoré Peter Salner spracoval citlivo a so zachovaním výpovednej hodnoty. Nazval ich krátko a výstižne: Prežili holokaust. Je to pohľad etnológa na túto tému, čím do istej miery slovenská etnológia splatila dlh voči tejto problematike, pretože dosiaľ jej venovala len okrajovú pozornosť. Jednotlivé kapitoly, v ktorých dal Salner priestor hlavným účastníkom deja, teda obeťam, zachovávajú postupnosť: vznik Slovenského štátu, predhistória transportov, prvé transporty do koncentračných táborov, obdobie do vypuknutia povstania, potom nemecká okupácia Slovenska, druhá vlna deportácií a napokon oslobodenie - koniec deportácií, koniec pre takmer šesťdesiatisíc slovenských židov.

Pozitívom Salnerovej knižky je úprimná snaha tlmočiť zážitky a spomienky tých, ktorí prežili, resp. ktorí boli ochotní vypovedať. Spomienky, často citovo podfarbené, avšak autentické, zo strany autora bez akéhokoľvek prikrášľovania a deformovania. Vzorka ako celok však dokumentuje aj druhú stránku - diferenciaciu vtedajšej židovskej komunity na Slovensku, ktorú, a to je historický fakt, nedokázalo zjednotiť ani bližšie sa nebezpečenstvo. Salner sa tejto skutočnosti nevyhýba, naopak, akceptuje ju, čím podčiarkuje a potvrdzuje zložitosť celého procesu.

Dovoľte mi však, aby som v tejto chvíli bola trochu osobná. Nadvižem na slová predrečníkov a chcem nimi dokumentovať, prečo pokladám Salnerovu knihu za prínosnú. Prirodzene, aj ja si pamätám svoje prvé stretnutie s holokaustom, hoci som ho na vlastnej koži nezažila. Keď som sa pred rokmi začala venovať histórii slovenských židov, navštívila som mnohé koncentračné tábory na území Poľska, aj tie, o ktorých sa toho veľa nevie, pretože v našom vedomí figurujú predovšetkým tie najmasovejšie: Osvienčim, Lublin-Majdanek, Treblinka. Prechádzala som sa aj po bývalom vyhladzovacom tábore v Belžeci a až príliš dobre som si uvedomovala, že šliapem po človeku. Vlastne po ľuďoch, po tisíckach ľudí. (Zahynulo ich tam vyše 750 tisíc.) Ešte stále sa dajú zozbierať úlomky ich kostí. A ani vietor doteraz nerozniesol všetok ich popol. Stačilo tak málo. Zohnúť sa a zobrať do dlane kúsok človeka. Vo chvíli, keď som tak robila, aby som splnila želanie mojej známej (v tej chvíli som netušila, že to bolo jej posledné), ktorej matka zahynula v Belžeci a ani ona sama nikdy nanazbierala dostatok sil, aby sa vrátila do Poľska, zadávala som sa na pamätník. Na vyzíabnutú kostru ženy, ktorá zo zeme zdvíha ďalšiu. A na piedestáli pomníka sa vynímal nápis: *Żydzi do gazu. Żidia do gazu.* Ešte nikdy v živote som sa necítila taká bezmocná. Bol to však moment, ktorý rozhodol. Umocňovala som sa v presvedčení, že podstatu holokaustu, vedomého vyvražďovania, musia poznať predovšetkým mladí ľudia. Aby sa učili z ľudských príbehov, ktoré nesmú upadnúť do zabudnutia.

Preto je Salnerova kniha taká potrebná a poučná. Poskytuje dostatočný obraz o vývoji tzv. židovskej otázky na Slovensku, a to najmä v čase, keď reakcie na túto tému sú v slovenskej spoločnosti prinajmenšom rozporné a v ňu sa zohľadnenie historickej skutočnosti.

Je to kniha plná utrpenia a ľudskej tragédie, plná emócií, sily a beznádeje, ale aj ľudskej odvahy, či výkrikov do tmy, ktoré nikto nepočul. A je to kniha plná poučení. Aby sa nikdy nenaplnilo ono biblické: Všetko sa raz stalo, môže sa diať znova. •

LUBO STACHO, PLÁTNA SPOMIENOK A ZABUDANIA, 1997